

INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odjel za arheologiju

PRILOZI

3/4.

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P 1-182	ZAGREB 1986/1987

**INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

Odjel za arheologiju

PRILOZI

3/4.

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P	1-182 ZAGREB 1986/1987

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P	1-182 ZAGREB 1986/1987

IZDAVAČ – PUBLISHER

Odjel za arheologiju
 Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
 41 000 Zagreb, Krčka 1

ZA IZDAVAČA – EDITOR IN CHIEF

Željko Tomičić

REDAKCIONI ODBOR – EDITORIAL COMMITTEE

Znanstveni kolegij Odjela za arheologiju

IZDAVAČKI SAVJET – EDITORIAL ADVISORY BOARD

Projektno vijeće Odjela za arheologiju.

TEHNIČKI UREDNIK – TECHNICAL EDITOR

Krešimir Rončević

PRIJEVOD – TRANSLATION

Rajka Makjanić

TISAK – PRINTED BY

RO »Zrinski« Tiskarsko izdavački zavod
 42 300 Čakovec, 32. divizije b. b.

NAKLADA

600 primjeraka
 Godišnjak – Annual

Svezak je tiskan sredstvima Samoupravne interesne zajednice znanosti
 Socijalističke Republike Hrvatske preko Komisije za izdavačku djelatnost.

SADRŽAJ – CONTENTS

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI

Ivančica Pavišić, Rezultati probnih iskopavanja na prehistorijskoj gradini Špičak u Bojačnom

Table (Plates): 1 – 12

5 – 23

Žemza Košćević – Rajka Makjanić, Antički tumuli kod Velike Gorice i nova opažanja u panonskoj radionici glazirane keramike

Table (Plates): I – XXI

25 – 70

Vesna Nenadić, Prilog proučavanju antičke Sisciae

71 – 102

Marija Buzov: Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom u Jugoslaviji

Table (Plates): 1 – 2

103 – 112

Faber Aleksandra, Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prehistorije do antike i srednjeg vijeka

Table (Plates): 1 – 9

113 – 140

Željko Tomičić, Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju

Table (Plates): 1 – 13

141 – 173

PRIKAZI I OCJENE

Marija Buzov

175 – 177

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P	1 – 182 ZAGREB 1986/1987

PRIKAZ KNJIGA

Irma Čremošnik: MOZAICI I ZIDNO SLIKARSTVO RIMSKOG DOBA U BOSNI I HERCEGOVINI, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1984, str. 1–223 + 137 slika (rekonstrukcije mozaika — crteži i fotografije) + literatura i skraćenice + sažetak na njemačkom jeziku + registar imena.

Knjiga Irme Čremošnik, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini, predstavlja izuzetno djelo o mozaičkoj umjetnosti, kao i o umjetnosti zidnog slikarstva. Zahvaljujući dugogodišnjem radu na arheološkim istraživanjima i iskopavanjima rimskih vila u unutrašnjosti provincije Dalmacije, ona je bila u mogućnosti da se na temelju osobnog iskustva, sistematskog rada kao i poznavanja materijala i literature, upusti u ovakve analize.

Knjiga Irme Čremošnik sastoji se od 2 dijela, od kojih je prvi posvećen mozaicima, a drugi freskama. Svaki dio sadrži uvodni dio i opis nalazišta sa analizom pojedinačnih objekata, kao i kratak osvrt na opći razvoj rimskih mozaika i fresaka, sa posebnim osvrtom na mjesto koje spomenici sa područja Bosne i Hercegovine u njemu zauzimaju. U prvom dijelu koji se odnosi na mozaike, pridodat je i Katalog svih mozaika pronadenih u Bosni i Hercegovini od kraja 19. stoljeća do danas, kao i poglavlje o ranokršćanskim mozaicima koje je kratko s obzirom na nalaze (2 fragmenta, Sarajevo i Panik).

U poglavlju »Završna razmatranja« I. Čremošnik se ponovno osvrće na lokalne karakteristike, ukoliko ih je moguće pratiti, a osobite su spomenicima dekorativne umjetnosti sa područja rimske provincije Dalmacije. Autorica posebno raspravlja o tehnici izrade mozaika i fresaka, te o motivima i stilskim osobinama. Na osnovu takovih razmišljanja dolazi do zaključka da je neodrživo mišljenje E. Dyggvea o postojanju jedinstvene radionice za čitavu jadransku obalu i njezino zaleđe, već da su ti nalazi »većinom proizvodi manjih provincijskih radionica... te u kasno doba pokazuju dobru tehniku, zahvaljujući, vjerovatno, blizini jadranskih centara koji su bili pod utjecajem Italije«. Precizan rad i dobra tehnika zapažaju se osobito na mozaicima u Višićima i Paniku, iako imaju slabiju i tanju podlogu, kao i većina mozaika u drugim provincijama, dok u stilskom pogledu autorica naglašava jak utjecaj klasicističkih motiva na mozaicima i na freskama. Provincijalni kvalitet odražava se na tanjoj i nedovoljno čvrstoj podlozi mozaika, dok u tehničkom pogledu, slabost pokazuje samo mozaik iz Domavije sa prikazom arhitekture. »Njegove kocke su različite veličine i nepravilno rađene, pa su zbog toga motivi neprecizno i ovlašno izvedeni, što je i inače karakteristično za pojedine provincijske radove kasne antike.«

Mozaici. U uvodu autorica govori o pitanju tehnike izrade mozaika i njegova razvoja kroz stoljeća, dakle od prve pojave oblaganja zidova i podova keramičkim pločicama (Egipat, Mezopotamija), do grčko-helenističkih podnih mozaika, koji su pravi prethodnici rimskih, jer je u to vrijeme nastala jedna od os-

novnih mozaičkih tehnika — *opus tessellatum*, a nešto kasnije i — *opus vermiculatum*. Komparirajući tehniku slaganja kockica rimskih mozaika Italije i zaleđa provincije Dalmacije, I. Čremošnik zaključuje da su ovdje djela od izuzetne umjetničke vrijednosti i tehničkih dostignuća rijetka, no tehnika izrade je dobra uz poneka odstupanja od Vitruvijevih kanona. Zanimljiva je i začudujuća tanka podloga podova koja u Višićima i Paniku iznosi 13 cm (npr. u Sirmiju je preko 20 cm).

U najranije nalaze rimskih mozaika spada jedan fragment iz Putovića kod Zenice, izrađen od crnobijelih kockica u tzv. siluetnoj tehnici (predstava nogu u sandalama) koji je datiran u 1. st. n. e., te dio mozaika sa prikazom hipokampa, koji je izveden crnim kockicama, dok su detalji izvedeni bijelim kockicama linearno i stilizirano. I ovaj se fragment datira vjerovatno u 1. st. n. e. Mozaici rimske vile u Višićima kod Čapljine, datirani u vrijeme oko sredine 2. st. n. e., zatim iz rimskih objekata 3. i 4. st. otkrivenih u Ilidži kod Sarajeva, kao i mozaici iz Stoca, datirani u 3. st., zauzimaju istaknuto mjesto u opisu pojedinačnih nalazišta.

Mozaici iz Višića potječu iz velikog objekta sa peristilnim dvorištem u kompleksu velike vile, centra poljoprivrednog imanja (*fundus*), koje se nalazilo u neposrednoj blizini rimske Narone. Motivi na mozaicima pretežno su geometrijski, sa vrlo bogatim okvirima, gdje dominiraju pletenica i pelte, zatim vegetabilni ornamenti i poneke animalne predstave (delfin, školjke, ribe na tanjuru). Prema unutrašnjoj dekoraciji svih 15 prostorija rimske vile, pretpostavlja se da su vlasnici bili porijeklom iz Italije. Na osnovu analize osnovnih shema i motiva dekoracije autorica ih izdvaja u posebnu grupu u okviru poznatih spomenika u Dalmaciji, te da su pod jakim utjecajem Italije.

Mozaici iz Ilidže poznati su već krajem 19. st., kada su i pronadeni, te iz kasnijih istraživanja od 1950–1959, a svi potječu iz različitih objekata. Mozaici koji su kopani 1950. i kasnije pripadaju zgradi rimskog lječilišta (*hospitalium*), a djelomično vili sa peristilom. Mozaici koj pripadaju lječilištu su jednostavni, sa geometrijskim motivima, dok su mozaici iz vile sa peristilom bogato ukrašeni figuralnim predstavama u medaljonima sa bogatim okvirima. U središnjem polju sačuvana je predstava Meduze, dok su u ostalim poljima vjerovatno bile životinje (u ugao- nom polju sačuvana je riba). Vrlo je lijep mozaik sa predstavom Amora na morskom lavu u središnjem polju, dok na drugom fragmentu mozaika vidimo predstavu zmije. Oba fragmenta pripadaju krugu Posejdonovog tijasa, a autorica ih datira u 3. st. (doba Severa). Mozaici iz Stoca, 3. st. otkopani su 1892–1895. godine, a spadaju u najbogatije ornamentalne mozaike ne samo u Bosni, nego i mnogo širje, a poznati su već odavno iz literature. Posebno je zanimljiv mozaik sa Minotaurom u labirintu, sa tematikom koja je vrlo rijetka. Taj mozaik posebno se ističe kvalitetom i tehnikom izrade. Mozaik sa personifikacijama godišnjih doba u romboidnim poljima i figurama životinja u trokutastim i poligonalnim poljima, oštećen je, pa autorica na temelju analogija pretpostavlja da je središnja predstava mogla sadržavati lik Orfeja. Pored ovih mozaika, u istoj zgradi pronadeno je i nekoliko geometrijskih mozaika jed-

nostavnih motiva, ali posebno lijepe izrade. Iz vile na Paniku posebno mjesto zauzima mozaik sa predstavom Orfeja u središnjem polju kvadratnog oblika, okruženog predstavama životinja (leopard i kozorog), i drveća u ugaonim poljima okvira, kao i ptica i vitica vinove loze. Ovaj mozaik pokazuje neke osobine umjetnosti kasne antike (neproporcionalno mala figura bika pored Orfeja ili zmije koja je iznad bika, te izgleda kao da lebdi). Na ovom mozaiku dosta su reducirane boje, dominira žutomrka ili crvenkasta boja. U bogatom dekoru oko središnjeg medaljona, a ispod samog medaljona, u uskom polju koje je višestruko popunjeno isprepletenom pletenicom, nalazi se figuralna predstava muze — Kaliope. U ostalim prostorijama vile nalaze se mozaici sa geometrijskim motivima. Sačuvani ukrasi u obliku križeva na rukavima Orfejevog odijela ukazuju autorici na mogućnost za pretpostavku da su vlasnici vile na Paniku u 3. st. pripadali kršćanstvu. Sam mozaik sa Orfejem autorica svrstava u krug ranokršćanskih predstava kozmosa.

Iz Domavije potječe mozaik sa linearnom predstavom portika — arkade sa frizom od kvadratnih polja. Ovaj prikaz zasad nema analogija, a može nam poslužiti kao izvor za pravi izgled nekadašnjih dekoracija zidova peristila.

Autorica završava pregled rimskih mozaika vrlo malobrojnim nalazima ranokršćanskih mozaika, od kojih su poznata samo dva fragmenta. Oba fragmenta ukrašena su jednostavnim geometrijskim ornamentima, jedan potječe iz Sarajeva dok je drugi iz Panika.

Freske. Nalazi ostataka fresaka iz rimskih građevina rijetki su zbog velike fragmentarnosti, i nalaženje je otežano, a nalazi fresaka *in situ* na zidovima još i rjeđi. Zapravo tek odnedavno, možemo pratiti pokušaje rekonstrukcija zidne dekoracije nekih prostora (*Emona, Sirmium*), no I. Čremošnik je bila u mogućnosti upustiti se u preciznu stilsku analizu ornamentalnih motiva pa i u rekonstrukciju čitavih zidnih površina (Panik).

Osim traka koje su razdvajale zidne površine na manja polja, obično su se sastojale od raznobojnih linija ili bordura sa konstantno ponavljanim istim motivom, ipak je najčešći motiv imitacija mramora. U vilama i Višićima i Lisičićima, imitacija mramora izvodila se pomoću elipsoidnih mrlja, koje su međusobno povezane valovitim linijama. Od figuralnih motiva u Višićima, izdvajaju se fragmenti sa likovima ptica (sokol, golub) u pejzažu sa bujnom vegetacijom, slikanom na žutomrkoj osnovi, gdje se među zelenim listovima vide stilizirani cvjetovi različitih boja. Zidno slikarstvo iz vile u Višićima, datirano krajem 2. odnosno početkom 3. st. razlikuje se od fresaka iz vile u Lisičićima kod Konjica, koje ima bijelu osnovu (pojavljuje se od 3. st. i kasnije), motivi su stilizirani, sa mnoštvom točkastih girlandi i krugovima. Stilizirana predstava arhitekturnog motiva i dio ljudskog lica sa očuvanim okom, iscrtanim trepavicama i obrvama, kao i krupnom okruglom zjenicom usmjerenom na gore, ukazuje na stil 3. st.

Vila u Paniku dala je najbogatije nalaze, a posebno su zanimljive freske sa prikazom arhitekture. Grupa fragmenata prikazuje niz stupova peristila i medaljon sa likom Meduze, a na drugoj grupi se vidi

fasada sa nizom stupova, a iznad njih su lukovi i kupole. Vidljiva je jaka stilizacija i shematizacija, što se posebno uočava na prikazu cvjetnih girlandi kojima su obavijeni stupovi. Prema autorici ovaj stil je pod jakim italjskim utjecajem, a na temelju analogija od Pompeja do Germanije daje rekonstrukciju arhitektonskih fresaka u Paniku.

Najveći broj fragmenata fresaka u Mogorjelu pripada motivu mramorizacije, a to se primjenjuje i na sokl i kao ukras za čitavu zidnu površinu, te kao motiv širokih bordura kojima se zidna površina dijeli na manja polja. Među ostalim motivima, mnogo je stiliziranih vegetabilnih i florealnih motiva.

U zgradi termi u Domaviji freske su uglavnom jednobojne ili sa vrlo stiliziranim motivom mramorizacije, što vjerojatno pokazuje na ustupanje freskoslikarstva pred novim načinom ukrašavanja zidova kamenim ili mramornim pločama.

Kao što je evidentno, većina lokaliteta vezuje se za jadransku obalu, odakle je stizao italjski utjecaj koji se osjeća u mozaicima i u freskoslikarstvu.

Na kraju ovog prikaza, pored stilskih analiza prikupljenog materijala u ovoj knjizi, po prvi puta je dat pregled razvoja dekorativne umjetnosti rimskog doba kod nas. Ovo je posebno značajno za freskoslikarstvo, o kojemu se vrlo malo znalo. Ovo djelo, predstavlja nezaobilazan rad za sve one znanstvenike koji se bave mozaicima, freskoslikarstvom, ili općenito unutrašnjom dekoracijom antike. Nadajmo se, da ovaj izuzetan rad ne predstavlja iznimku, i da ćemo u budućnosti dobiti još ovakvih djela, iz ovog područja u kojem oskudijevamo sa prezentiranjem naše baštine.

Tekst dovršen u siječnju 1985.

Marija BUZOV

40 GODINA ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

Katalog izložbe, Zajedničko izdanje: Muzejsko društvo sjeverozapadne Hrvatske (Bjelovar, Čakovec, Čazma, Koprivnica, Križevci, Kutina, Varaždin); Muzej Prigorja Sesvete; Zavičajni muzej Brodvec; Arheološki muzej Zagreb; Institut za povijesne znanosti — Odjel za arheologiju, Zagreb; Arheološki zavod Filozofskog fakulteta, Zagreb; 1986, str. 168 + 4 karte + 90 slika (crteži, fotografije).

Sadržaj: Predgovor; Dragutin Feletar: Geografske osobine sjeverozapadne Hrvatske (uz prijevod teksta na njemački); Zorko Marković: Istraživanja paleolitskih, mezolitskih, neolitskih, eneolitskih i rano-brončanih lokaliteta (uz prijevod teksta na njemački); Marina Šimek: Istraživanja lokaliteta kasnog brončanog, starijeg i mladog željeznog doba (uz prijevod teksta na njemački); Željko Demo: Antički period — Bilješke iz povijesti arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (uz prijevod teksta na engleski); Vladimir Sokol: Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine (velika seoba naroda), (uz prijevod teksta na njemački);

Željko Tomičić: Srednjovjekovno razdoblje (uz prijevod teksta na njemački); Prehistorijska nalazišta; Antička nalazišta; Srednjovjekovna nalazišta; Bibliografija I i II; Kataloški popis izložaka; Popis kratica; Autori tekstova; Autori ilustracija; Kratice institucija koje su vršile istraživanja; Uz ostale, istraživanja su omogućile i slijedeće ustanove.

Na prijedlog Muzeja grada Koprivnice održan je u Koprivnici 1986. godine znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva s temom »Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji«, te je tom prilikom i organizirana izložba koja je temom obuhvatila cijelu sjeverozapadnu Hrvatsku. Tom su izložbom obrađena i predstavljena arheološka iskopavanja u proteklih 40 godina, odnosno ona, koja su provedena nakon oslobođenja zemlje. Rezultat toga, je i katalog, u kojem su prvi puta na jednom mjestu izneseni podaci o više od 120 lokaliteta, na kojima su provedena arheološka istraživanja, od pokusnih sondiranja do sustavnih ili zaštitnih iskopavanja.

Primjećuje se velika neujednačenost uvodnih tekstova i opisa istraživanja, što se i može opravdati, zbog činjenice da je tekstove pisalo ili prevodilo mnogo stručnjaka. No, usprkos neujednačenosti tekstova ovaj katalog bez svake sumnje predstavlja vrijedan prikaz rezultata istraživanja prehistorijskih (52), antičkih (27) i srednjovjekovnih (38) nalazišta sjeverozapadne Hrvatske.

Smatramo da bi se pri slijedećem ovakvom pokušaju trebalo voditi više računa o ujednačenosti ilustrativnog materijala, te o vrednovanju pojedinih lokaliteta.

Posebna vrijednost u ovom katalogu jesu prijevodi tekstova u cijelosti na njemački ili engleski jezik, jer se samo takvim načinom prezentiranja, rezultati domaće znanosti iznose i postaju dostupni i izvan granica naše zemlje.

Tekst napisan u prosincu 1986.